

Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről

„(Hang: a panaszfalnál, beszédhibával)

Néha a várakozás
től teljesen el
térően tör
ténik, néha viszont mégis a várakozás
nak meg
felelően törté
nik, most már csak azt kel
lene tudni, mikor hogy tör
ténik;

(A panaszfal vígasza)

Í
gy is, ú
gy is
bbfleképp
rténik,
hát nem
mind
gy,
mfleképp tö
rténik;...”¹
(Tandori Dezső)

A *Kritika* 1997. decemberi számában *Ladányi János* és *Szelényi Iván* hosszabb írást tett közzé „Ki a cigány?”² címmel, amelyben azt a meghökkentő tézist állítják fel, miszerint értelmetlen feladat a cigányság (vagy bármely etnikum) lélekszámára, részarányára, illetve társadalmi összetételére vonatkozóan kuta-

* A szerző köszönettel tartozik *Galasi Péternek*, *Havas Gábornak*, *Kemény Istvánnak*, *Kézdi Gábornak*, *Kis Jánosnak* és *Köllő Jánosnak* a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért. A tanulmány esetleges hibáért természetesen egyedül viseli a felelősséget. A szerző ezt az írását néhai tanára, a nemrégiben elhunyt *Jánossy Ferenc* emlékének ajánlja.

¹ A versrészlet az *Egy talált tárgy megtisztítása* című Tandori-kötet „Arthur Rimbaud a sivatagban forgat” című verséből származik.

² [Lásd e fejezet első tanulmányát. – *A szerk.*] A szóban forgó írás rövidített változata megjelent a napi sajtóban is: *Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? Magyar Hírlap*, 1997. november 24., 16. o.

tásokat folytatni, hiszen a cigány népesség (vagy bármely más etnikai csoport) körülhatárolására rendelkezésünkre álló ismérvek elkerülhetetlenül önkényesek, s a csoportképző ismérvek önkényessége miatt nem lehetséges konszenzusra jutni a szóban forgó népcsoport lélekszámával, számarányával vagy szociális összetételével kapcsolatban. Az etnikai kérdéseket firtató empirikus társadalomtudományi vizsgálódásoknak tehát – vonják le a következtetést a szerzők – nem magával a szóban forgó etnikai csoport helyzetével kell foglalkozniuk, hanem azokkal az (egymástól is gyökeresen eltérő) osztályozási rendszerekkel, amelyek révén az emberek – különböző etnikumok tagjaiként – megkülönböztetik magukat másoktól vagy a társadalom tagjait egymástól. A *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros mindenekelőtt azzal próbálja alátámasztani téziséit, hogy rámutat a témával foglalkozó empirikus kutatások eredményei között mutatkozó nagymérvű eltérésekre. Ezeket az eltéréseket elsősorban nem az egyes kutatások során alkalmazott eljárások hibáiból és metodológiai következetlenségeiből, hanem az előbbieken vázolt feladat megoldásának elvi lehetetlenségéből eredeztetik. Jelen tanulmány szerzője – *Kemény Istvánnal és Havas Gáborral* közösen – részese volt a cigány népesség helyzetéről 1993/94 fordulóján készített empirikus adatfelvételnek. (A továbbiakban erre az adatfelvételre mint az MTA Szociológiai Intézete 1993/94. évi cigányfelvételére hivatkozunk.) Ennek az adatfelvételnek a során egy 2200 cigány háztartásból (kb. 10 000 személyből) álló – szándékaink szerint – reprezentatív mintát hoztunk létre. A *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros explicit módon és viszonylag nagy terjedelemben bírálja ezt az adatfelvételt (is). Az itt következő tanulmányban elsősorban a saját adatfelvételünkkel kapcsolatos kritika cáfolatára – a *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros érvelésében föllelhető logikai hibák, tárgyi tévedések és bizonyítatlan állítások kimutatására – vállalkozunk, és csak néhány gondolat erejéig foglalkozunk az érvelésüket átható ismeretelméleti relativizmus bírálataival.³ Az Olvasó türelmét kérjük, ha az alábbiakban ezoterikusnak látszó tudománylogikai, módszertani és statisztikai okfejtéseket kell nyomon követnie, ezt a fáradságot azonban nem takaríthatja meg az, aki nem hajlandó beérni a posztmodern ihletésű – lásd mottó! – társadalomtudomány relativista közhelyeivel, és álláspontját egy realista társadalomtudományi hagyomány és mérési filozófia szellemében kívánja megfogalmazni.

³ A Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányvizsgálatának vezetői közös cikkben is közreadták ellenvéleményüket a *Kritika* hasábjain (lásd: *Havas-Kemény-Kertesi*: A relativ cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 1998. március, valamint jelen kötetünkben.) Jelen tanulmány szerzője szükségesnek tartotta, hogy a szűkebb szakmai közönségre tartozó kérdéseket feszegető vitairatát külön szakcikkekben közölje. Közös válaszukkal párhuzamosan ugyanabban a *Kritika* számban megjelent *Ladányi János* és *Szelényi Iván* válasza is. [Ez ugyancsak olvasható jelen kötetünkben. – *A szerk*] A válasz azonban – az én megítélésem szerint – *Ladányi* és *Szelényi* korábbi álláspontjához egyetlen új szempontot sem ad hozzá, így a jelen cikk érvelését nem befolyásolja.

A kutatási cél és a mérési eljárás összefüggése

Kiindulópontunk az az állítás, hogy a *Ladányi* és *Szelényi* által felállított „lehetlenségi tétel” – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely logikai státusát tekintve *mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára* érvényes – függetlenül attól, hogy példáinkat a legegzaktabb természettudományok vagy a legképlékenyebb társadalomtudományok területéről vesszük-e. Ha ugyanis egy mérési problémával kapcsolatban nem tisztázza valaki az adott mérés célját, könnyen belátható, hogy az elvileg lehetséges mérési eljárások nagy száma – és persze különbözősége – miatt olyannyira különböző mérési eredményeket kap, hogy azok eleve megkérdőjelezzék az adott objektum mérésének értelmét. A világosan definiált kutatási célkitűzés azonban többnyire lehetővé teszi, hogy pontosan rögzítsük az adott mérési célnak megfelelő mérési eljárás szabályait. Ilyen esetben természetesen lehetséges értelmes vitát folytatni az adott mérési eredmények helytállóságáról.⁴ Nevezzünk *Jánossy Ferenc* után *mérési játéknak* minden olyan kvantitatív összehasonlítást, mérést, amelynek nincs világosan rögzített, konkrét célkitűzése, amely nem kapcsolódik a valóság céltudatos elemzéséhez, és különböztessük meg a *céltudatos méréstől*, amelyhez világosan specifikált megismerési célok tartoznak.⁵ A mérési játék és a céltudatos mérés közti

„döntő különbség szemléltetésére válasszunk [...] egy [...] példát, amelyből világos, hogyan szabja meg a célkitűzés a nagyságdefiníciót, és hogyan foszlik semmivé valamely objektum nagyságának fogalma, ha az összehasonlítást öncélúan, célkitűzés nélkül végezzük el. Egy sziget nyugati és keleti csücskén van egy-egy kikötő; *A* és *B*. Felmerül a kérdés, hogy *A* és *B* között az északi vagy a déli part hosszabb. Egyelőre tételezzük fel, hogy fogadás eldöntéséről, tehát rendezési játékról van szó. A vitakozók egy 1:100 000 léptékű térképen lemérik a part hosszát; ezen az északi part bizonyul valamivel hosszabbnak. A vesztes azonban, tudva, hogy a déli part finomabban tagolt, ebbe nem nyugszik bele. Valóban, egy katonai térképen mérve, finomabb tagoltsága következtében a déli part bizonyul hosszabbnak. A kérdés végleges eldöntéséhez vitázóink kimennek a tengerpartra méricskélni. Azonban már az első métereknél fennakadnak, mert nem tudnak megegyezni abban, körülmérjenek-e minden egyes követ, vagy csak a tengerbe nyúló nagyobb sziklákat vegyék figyelembe. Kiderül, hogy elmulasztottak a fogadás előtt a játékszabályokban megegyezni, vagyis definiálni, hogy mi értendő a partszakasz hossza alatt. (Játék esetén a nagyságdefiníció

⁴ A probléma természetesen ugyanaz, ha a „Ki a cigány?” kérdést fölcseréljük más – szokványosabb – szociológiai jellegű kérdésekkel. Semmivel sincs több értelme ugyanis a „Ki az értelmiségi?”, a „Ki a szegény?” vagy a „Ki tartozik az elitbe?” kérdéseknek. Az a tény azonban, hogy a kutatási cél és a hozzá tartozó pontos definíció, illetve mérési eljárás nélkül minden ilyen jellegű kérdés százféleképpen válaszolható meg, mégsem jelenti azt, hogy értelmetlen dolog lenne az értelmiség, a szegénység vagy a társadalom vezető rétegének helyzetéről empirikus szociológiai kutatásokat folytatni.

⁵ Az itt következő gondolatmenet alapötlete *Jánossy Ferenc* méltatlanul elfelejtett, nagy jelentőségű könyvéből származik. (Lásd: *Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. KJK, Budapest, 1963.)

tetszőleges, és a definíciótól függően, *ugyanaz* a partszakasz 10 km vagy 100 km hosszúnak is adódhat.) Más a helyzet, ha a két partszakasz hosszának összehasonlítása valamilyen *konkrét célból* történik. Ilyenkor a nagyságdefiníció magából a célkitűzésből adódik. Nem mindegy például, hogy a két kikötőt partmenti vasútvonallal akarjuk összekötni, vagy pedig partvédő gát építendő közöttük. Bár a kétféle célkitűzésből a partszakasz más és más definíciója adódik, a hosszúság definíciója mindkét esetben egyértelműen rögzíthető. Céltalan törekvés volna a partszakasz fogalmára abszolút definíciót keresni. Természetesen a part összes kvalitatív és kvantitatív tulajdonságai, a célkitűzéstől függetlenül objektíve léteznek; a célkitűzés csak azt szabja meg, hogy ezek közül adott esetben melyek a mérvadók.” (Jánossy: A gazdasági fejlettség... i. m., 37–38. o.)

A céltudatos mérés abban különbözik a mérési játéktól, hogy céltudatos mérés esetén *a mérés alapjául szolgáló kritériumok és a mérési eljárás nem választható meg önkényesen, hanem a mindenkori kutatási feladat determinálja azokat* – feltéve, hogy a feladatot a kutatás során világosan definiálták. A fentiek fényében egyáltalán nem világos, hogy a *Ladányi–Szelényi* szerzőpáros mire gondol, amikor a cigány népességgel kapcsolatos kutatások elvi lehetetlenségét hangsúlyozza. Abból ugyanis, hogy egy meghatározott objektumra vonatkozó, két különböző mérés eredménye más és más, önmagában semmi nem következik az adott objektummal kapcsolatos mérés elvi lehetetlenségére nézve. Az empirikus mérési eredmények eltérése ugyanis legalább öt különböző típusú okra vezethető vissza, mely okok egyébként a legteljesebb mértékben keverednek a *Ladányi–Szelényi* szerzőpáros írásában.⁶

a) A két kutató (vagy a két kutató közül az egyik) egyáltalán nem határoz meg kutatási, megismerési célokat, ennek megfelelően mérését mindenfajta elméleti támpont nélkül végzi el. A szóban forgó két mérési eredmény összeegyeztethetlensége ilyenkor egyáltalán nem meglepő fejlemény. A mérési eredmények különbözősége egyenes következménye a kutatási feladat tisztázatlanságának. *Ladányi és Szelényi* ezt a esetet nevezi „klasszifikációs harcnak” vagy „klasszifikációs küzdelemnek”, holott pontosabb lenne ilyenkor rosszul specifikált tudományos problémáról vagy egyszerűen fogalmi zűrzavarról beszélni.

b) Különböző megismerési célokhoz más-más módszertanilag korrekt mérési eljárás tartozik. Ha a mérési eredmények különböznek egymástól, az a dolog természetéből következik, ugyanúgy, mint ahogy a Jánossy-féle példában más és más lesz a partszakasz hossza attól függően, hogy partvédő gátat vagy vasútvonalat akarunk-e építeni A és B település között. A cigánysággal kapcsolatos kutatások problémájánál maradván, nyilvánvalóan meghatározott mérési eljárás tartozik ahhoz a megismerési célhoz, melyben a cigánynak nevezett emberek társadalmi helyzetét szeretnénk megvizsgálni egy olyan társadalmi közegben, amelyben a magát nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. *Ehhez a megismerési célhoz* – véleményünk

⁶ Problémánk szempontjából elegendő itt azt az esetet megfontolnunk, amikor a mérés egyetlen skaláris változóra irányul.

szerint – azon emberek ítélete nyújthat módszertanilag védhető módon támpontot, akik mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek olyan emberekkel, akiket cigánynak tekintenek (nem alkalmi kapcsolatban, mint például egy kérdezőbiztos). Az is nyilvánvaló másfelől, hogy könnyűszerrel találhatunk más – hasonlóan legitim – megismerési célokat, amelyekhez ettől eltérő mérési eljárás kell hogy tartozzék. Például: ha föltesszük, hogy az Országgyűlés olyan törvényt alkot a jövőben, mely szerint a cigány nemzetiségi önkormányzati képviselők megválasztásakor szavazóként csak azon személyek vehetnek részt, akik magukat cigány nemzetiségűnek tekintik, és magukat ekképp regisztráltatják, akkor *ebből a megismerési célból* nyilvánvalóan adódik az a mérési eljárás, amely szerint az tekinthető cigánynak, aki annak tartja, és szavazóként akként regisztráltatja magát.

c) Két mérési eredmény azonos megismerési cél esetében is eltérhet egymástól, amennyiben az érintett kutatók között nincs konszenzus a tekintetben, hogy az *adott célkitűzésnek melyik mérési eljárás felel meg*. Jobb esetben a *megfelelő* mérési eljárás megválasztásával kapcsolatban nyílt vita folyik a kutatók között, rosszabb esetben a kutatók nincsenek is tudatában annak, hogy eredményeik különbözősége – megismerési céljuk azonossága ellenére – a választott mérési eljárások különbözőségéből fakad. A nézeteltérés okainak tisztázása ilyenkor megköveteli, hogy a vitázó felek megpróbálják világosan explicálni mérési eljárásuk szabályait, és meg kell kísérelniük, hogy alkalmazott mérési eljárásaikat a választott kutatási feladat célkitűzéseiből vezessék le. A levezetés esetleges sikertelensége annak jele lehet, hogy valamelyik kutató nem megfelelő mérési eljárást választott.⁷

d) A mérési eredmények akkor is különbözhetnek egymástól, ha a mérések ugyanazt a megismerési célt szolgálják, és az optimális mérési eljárás megválasztásával kapcsolatban sincs eltérés a szóban forgó mérési kísérletek között, de valamilyen méréstechnikai oknál fogva nem sikerül időben vagy térben ugyanazt – vagy statisztikailag ugyanazt – a mérési eredményt produkálni. A *mérési eredmények instabilitása* ilyenkor az elvileg helyes mérési eljárás megvalósítása előtt tornyosuló gyakorlati akadályokból fakad. Ez a probléma különösen gyakori a társadalomtudományokban, ahol – a dolog természetéből adódóan – csak igen kivételes esetekben lehet kontrollált kísérleteket lefolytatni. Akinek van valamelyes elképzelése arról, hogy sokszor milyen bonyolult feladatot jelent egy természettudományi kísérleti eredmény megismétlése *laboratóriumi körülmények között*, az valószínűleg könnyen belátja azt is, hogy *jól kontrollált laboratóriumi körülmények biztosítása nélkül* – vagyis a problémához nem tartozó, zavaró tényezők kiszűrése nélkül – milyen nehéz feladat

⁷ Amennyiben a mérés egy *vektoriális* változóra irányul, akkor – azonos megismerési cél esetében – az is forrása lehet a mérési eljárások, illetve mérési eredmények különbözőségének, ha a szóban forgó vektoriális változó egyes komponenseit az – egyébként a megismerés: céllal összhangban levő – különböző eljárások eltérő hatásossággal mérik.

lehet egy mérési eredmény megismétlése. Ugyanakkor világosan kell látni azt is, hogy az eredmények *megismételhetősége* kulcsfontosságú követelmény mind a természet-, mind pedig a társadalomtudományi következtetések esetében. Ha ugyanis ez nem lenne elvárható, akkor mindenfajta tudományos kijelentés empirikus támpont nélkül maradna, s nem tudnánk biztonsággal megmondani, hogy adott szituációkban milyen eredmények bekövetkezésére számíthatunk. Egy ilyen tudomány nyugodt lélekkel fölírhatná zászlajára jelszónak a tanulmányunk mottójában szereplő Tandori-idézetet.

Az itt fejtegetett probléma – melyet a *Ladányi–Szelényi* szerzőpáros a cigány népességgel kapcsolatos empirikus kutatások elvi lehetetlenségének fő okaként említ meg – ugyanis mindenfajta tudományos előrejelzés esetében fennáll. Az a tény azonban, hogy a társadalomtudományokban csak ritkán lehet kontrollált kísérleteket lefolytatni,⁸ nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben ne lehetne mégis – kellő találékonysággal – valamilyen eljárás révén a mérési eredmények megismételhetőségét biztosítani. Nem gondoljuk, hogy minden társadalomtudományi mérési probléma esetében adódnak ilyen lehetőségek, de azt állítjuk, hogy a mi adatfelvételünkben megfogalmazott megismerési célhoz tartozó mérési eljárás esetében lehet ilyen támpontot találni. Ezt a támpontot az a „természetes kísérleti helyzet” nyújtja, amelyben mintegy húsz éven keresztül az ország körülbelül 30–40 ezer általános iskolai pedagógusa időről időre számba vette („megszámolta”) azokat az általános iskolás gyerekeket, akiket cigánynak tekintett. A későbbiekben viszonylag részletesen kitérünk ennek a tesztelésnek az ismertetésére, melynek elvégzése a hasonló megismerési célt alkalmazó cigánykutatások mérési eredményeit illetően – véleményünk szerint – jogosan megkövetelhető.

e) Végül, a mérési eredmények különbözősége fakadhat egyszerűen abból is, hogy az egyik (vagy mindkét) kutatás során – a választott megismerési céltól, illetve a mérési eljárástól függetlenül is – vagy az adatfelvétel egészének, vagy a cigány részmintának a megtervezésekor mintavételi statisztikai hibákat követtek el, vagy nem gondoskodtak elegendő esetszámról.

Nos, a *Ladányi–Szelényi*-tanulmány által hivatkozott adatfelvételek eredményei között mutatkozó népességbecslési eltérések mögött mind az ötfajta ok megtalálható. Nem tekintjük feladatunknak, hogy a saját kutatásunk eredményeinek védelmének túl az említett többi kutatásnak is a védelmére keljünk. Ezt már csak azért sem tehetnénk meg, mert – mint az az alábbiakból remélhetőleg kiderül majd – a szóban forgó kutatások cigány almintái valóban igen sok szempontból hibásak. Abból azonban, hogy az MTA Szociológiai Intézetének 1993/94. évi cigányfelvételén kívül hivatkozott adatfelvételek méréselméleti, módszertani, illetve statisztikai szempontból valóban mind igen problematikusak, semmi nem következik a Szociológiai Intézet adatfelvételének megbízha-

⁸ A pszichológiában vagy a közgazdaságtan bizonyos ágaiban (a döntésméletben és a játékelméletben) például előfordulnak laboratóriumi körülmények között lefolytatott kísérletek.

tóságára nézve. A magunk részéről szeretnénk ebből a kabátlopási ügyből kimaradni. A továbbiakban tehát sorra vesszük a *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek főbb tulajdonságait, és rendre kimutatjuk, hogy a becslési eredmények eltérései vagy arra vezethetők vissza, hogy *a)* a szóban forgó adatfelvételek *cigány almintájuk létrehozásakor* – a mi adatfelvételünkől eltérően – *semmilyen kutatási célt* nem tűztek ki maguk elé; vagy arra, hogy *b)* ami kutatási céljainktól eltérő célt és mérési eljárást választottak; vagy arra, hogy *c)* alkalmazott mérési eljárásaik *saját kutatási céljaiknak nem felelnek meg*; vagy arra, hogy *d)* eredményeik nem *állják ki* a kutatási céljaik esetén jogosan megkövetelhető *kompatibilitási tesztek* próbáját; vagy pedig arra, hogy *e)* cigány almintáik megtervezése, illetve az adatfelvétel lebonyolítása során – a cigány alminta tulajdonságait érintő – *statisztikai hibákat* követtek el. Jelen tanulmány keretei között – terjedelmi okok miatt – természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy szisztematikusan és pozitíve érveljünk saját adatfelvételünk mintájának a megbízhatósága mellett. A téma iránt érdeklődő olvasó azonban ezt egy nemrégiben megjelent könyvben megtalálhatja.⁹ Mielőtt azonban a szóban forgó mérési eredmények közti eltérések nyomába erednénk, célszerűnek tűnik röviden vázolni, milyen megismerési célt tűztünk magunk elé a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvétele során, és hogyan következik ebből a megismerési célból az általunk választott mérési eljárás.

A Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvételének kutatási célja és mérési eljárása

Mint már utaltunk rá, a Szociológiai Intézet 1993/94. évi felvételében azt a kutatási célt tűztük magunk elé, hogy megvizsgáljuk a környezetük által cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét abban a – mindannyiunk által jól ismert – társadalmi közegben, amelyben a magukat nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. Egy ilyen kutatási cél megválasztását jó okok indokolják, hiszen ez a vélekedés erőteljesen befolyásolja az érintett – cigány és nem cigány – emberek közötti társadalmi érintkezést. Különösen releváns szempont ez azokban az élethelyzetekben, ahol olyan emberek körében fogalmazódik meg ez a különbségtétel, *akik mindennapi életük során többé-kevésbé rendszeresen kapcsolatban állnak egymással*. Ugyanis ebben a kontextus-

⁹ Lásd *Kertesi és Kézdi* monográfiájának első részét. [*Kertesi Gábor–Kézdi Gábor*: A cigány népesség Magyarországon (dokumentáció és adattár), socio-typo Könyvkiadó, Budapest, 1998.] A szóban forgó rész – mely „Az 1993/94. évi cigányvizsgálat dokumentációja” címet viseli – ismerteti az adatfelvételünk során alkalmazott mintavételi eljárást minden lényeges részletét (1. fejezet). bemutatja a mintavételi eljárás során bekövetkezett mintatorzulásokat, e torzulások korrekcióit, illetve elvégzi a mintánk megbízhatóságát igazoló kompatibilitási teszteket (2. fejezet), valamint sorit kerit az egész eljárásunkból következő népességbecslésekre is (3. fejezet).

ban van társadalmi értelemben tétje a dolognak. Itt keletkeznek azok a súlyos társadalmi problémák (az idegenkedés, az előítélet, az elutasítás, a diszkrimináció, a szegregáció, a csoportközi konfliktus, az erőszak), amelyek – legalábbis a szociológiai kutatások oldaláról – indokoltá teszik a cigányság etnikai csoportként való vizsgálatát. A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett *társadalmi tény*: olyan – többnyire állandósult – cselekvésmódok forrása, amelyek képesek kényszerítő módon hatni az érintett egyénekre. *Ladányi* és *Szelényi* feltételezésével ellentétben, ebből a szemléletből egyáltalán nem következik az, hogy a cigányságot – amennyiben így definiáljuk – homogén sokaságnak kellene tekintenünk. Ugyanakkor az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi tényként komolyan vennie, és a határvonal egyik vagy másik oldalán lévő népesség körében ne kellene a rendelkezésére álló eszközökkel empirikus kutatásokat folytatnia. A továbbiakban, amikor a Szociológiai Intézet felvételének kontextusában cigányokról beszélünk, mindig a fenti kutatási célnak és definíciónak megfelelő értelemben beszélünk róluk. Ezzel természetesen teljes mértékben elhatároljuk magunkat attól a – véleményünk szerint is tökéletesen *értelmetlen* – kérdéstől, hogy ki tekinthető az „életmód”?, a rasszjegyek?, a kultúra?, a szokások? vagy bármilyen más, hasonlóan homályos szempont alapján „igazán” cigánynak.

Az előzőekben vázolt megismerési cél hozzásegít ahhoz is, hogy közelebb jussunk egy kutatási célra alkalmas definícióhoz és mérési eljáráshoz. Eszerint az általunk választott megismerési célhoz tartozó cigány népesség lehatárolásához azon emberek ítélete nyújt támpontot, akik *mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek* cigány (általuk cigánynak tekintett) emberekkel.¹⁰ E definíció három fontos elemére szeretnénk fölhívni az olvasó figyelmét: 1. olyan emberek ítéletét vesszük alapul, akik mindennapi életük során valamilyen kapcsolatban – *interakcióban* – állnak cigány emberekkel; 2. mivel egymással kapcsolatban álló emberek egymásról alkotott vélekedéséről van szó, e vélekedéseknek a mindennapi érintkezés során *tétje van* (e vélekedések beépülnek a mindennapi viselkedésbe); 3. a helyi közösségeken belül a többségi csoport¹¹ tagjainak vélekedései mögött meghúzódó elhatárolási szándékok a szóban forgó csoport tagjai közti *kommunikáció* révén ter-

¹⁰ „Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az így meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de [kutatási céljainkkal összhangban] őket nem is lenne helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (Lásd; *Havas Gábor–Kemény István*: Cigányvizsgálatok – mintavételi koncepció. Kézirat, Budapest, 1992.)

¹¹ Az a csoport, amelyet a helyi közösség nem tekint cigánynak.

jednek és nyernek további megerősítést („mi” és „ők”), s ily módon válnak a többségi társadalomban valamiféle *közvélekedéssé*.

Jelen sorok szerzőjének az a benyomása, hogy azok az empirikus kutatások, amelyekben a cigány népesség körülhatárolására – bevallottan – *a nem cigány környezet ítéletét* veszik alapul, többnyire – kimondatlanul – az általunk vázolt megismerési célokkal egybeeső kutatási célokat követnek. Mivel azonban – tudomásunk szerint – egyetlen esetben sem tettek kísérletet arra, hogy kifejtésük ennek a megismerési célnak a sajátosságait, így történhetett meg az, hogy „a nem cigány környezet ítéletét” kivétel nélkül a megkérdezettekkel merőben alkalmi kapcsolatba kerülő kérdezőbiztosok ítéletével azonosították. Márpedig a *kérdezőbiztos minősítés* a fenti megismerési célnak megfelelő definíció és mérési eljárás egyetlen követelményének sem tesz eleget, s *így alkalmatlan a környezetük által cigánynak tekintett személyek azonosítására*. 1. A kérdezőbiztos ugyanis nem él egy közösségben, *nem lép mindennapi interakciókra* az általa cigánynak minősített emberekkel; 2. a kérdezőbiztos számára *nincs tétje a dolgnak*: az interjúszituációt követően többé nem találkozik az általa megkülönböztetett emberekkel; 3. a kérdezőbiztos nem része a helyi társadalomnak, *nem érintkezik a helyi közösség tagjaival*, s így nem is lehet részese vagy hordozója a helyi közösségen belül uralkodó közvélekedéseknek.

De vajon milyen módon lehet mégis – egy földrajzilag jól lehatárolt terepen a „helyi közösség vélekedései” alapján megbízható képet kapni a cigány és a nem cigány népesség közti határvonalról? Kétfajta megoldást fogunk fölvezetni: egy elvileg helyes, ámde – etikai, jogi és költségjellegű megfontolások miatt kivitelezhetetlen mérési eljárást, és egy megvalósítható, ám az elvileg helyes mérési eljárástól némileg eltérő, közelítő megoldást. Az „ideális”¹² (ámde megvalósíthatatlan) mérési eljárás szabályainak rögzítése mindössze azt a célt szolgálja, hogy nagyjából fogalmat alkothassunk arról, hogy a megvalósíthatóság érdekében milyen irányban és mértékben térünk el az elvileg helyes mérési eredményektől.

Az „ideális” mérési eljárás a következő volna. Tegyük föl, hogy egy, a mintavételi eljárás szempontjából kezelhető méretű, földrajzilag jól körülhatárolt terepen – mintavételi körzetben – ezer háztartás él. Azt kell megmérnünk, hogy a szóban forgó közösség tagjai kiket tekintenek cigánynak. Tegyük föl továbbá, hogy az ezer háztartásban nagyjából kétezer felnőtt ember él, és csak az ő vélekedéseiket tekintjük mérvadónak. Az a kérdés, melyet ebben az „ideális” esetben föltennénk az összeírók az adott körzetben lakó felnőtt személyeknek, így hangoznék: „Nevezze meg az adott körzeten belül”¹³ lakó csalá-

¹² A fentebb vázolt mérési eljárást természetesen csak valamilyen *teljesen egyoldalú mérés-technikai értelemben tekintjük ideálisnak*. Ha egyébként nem szólnának ellene jogi vagy költségjellegű megfontolások, erkölcsi megfontolások alapján akkor is elvetendőnek tartanánk.

¹³ Bizonyos torzítást jelenthet az, ha egy megkérdezett személy ismeretségi köréhez tartozó cigány (általa cigánynak tekintett) család nem az adott mintavételi körzet határain belül él, s

dok közül azokat a családokat, amelyeket valamilyen szinten személyesen is ismer, és saját megítélése alapján cigány családoknak tart.” Megkérdezett személyenként átlagosan 50–100 személyes ismeretséget számolva, ez körülbelül 100–200 ezer minősítést jelentene körzetenként.¹⁴ A Szociológiai Intézet cigányfelvételének adatait alapul véve, ahol mintegy 300 mintakörzetben folytak az összeírások, a szóban forgó eljárás több százezer ember megkérdezését igényelné. Ez az út nyilvánvalóan nem járható.

Képzelnék most el egy másik mérési eljárást. Ahelyett, hogy *nagyszámú* ember viszonylag *korlátozott* ismeretségi körén belül érdeklődve tájékozódnánk egy adott közösségben uralkodó vélekedésekről, legyen támpontunk az a viszonylag *kisszámú* információforrás, amely az adott helyi közösség egy-egy részéről *teljes vagy csaknem teljes* áttekintéssel rendelkezik. Ezek az információforrások nyilván nem lehetnek mások, mint az adott helyi közösségben működő intézmények (közigazgatási, oktatási intézmények, civil szervezetek stb.), amelyek illetékességi területükön belül igen sok emberrel állnak kapcsolatban. Az intézmények ugyanis – természetükből adódóan – nem mások, mint egy adott közösségen belüli társadalmi kapcsolatok fókuszai. Ez az eljárás eleget tesz a kutatási céljainkkal összhangban megfogalmazott definíciós követelményeknek, s bizonyos feltételek esetén *megfelelően helyettesíti* az előzőekben vázolt ideális mérési eljárást. Ugyanis: 1. az intézmények munkatársai a tipikus magánszemélyekhez képest nyilvánvalóan sokkal több emberrel állnak kap-

emiatt kimarad a mintavételi keretből. Ez a körülmény azonban csak akkor torzítaná el statisztikailag az „ideális” mérési eljárásunkat, ha költségjellegű megfontolások miatt nem lehetne elegendő számú – véletlenszerűen kiválasztott, területileg, illetve településtípus és -méret szerint megfelelően rétegzett – mintavételi körzetről gondoskodni. Kellően nagy számú, véletlenszerűen kiválasztott mintavételi körzet esetében azonban ezt a torzítást ellensúlyozzák azok a vélekedések, amelyek az előbbieket miatt figyelmen kívül hagyott (vagy azokhoz statisztikailag hasonló) cigány családok közvetlen környezetében élő megkérdezettektől származnak. Az ideális mérési eljárás abban az értelemben is ideális, hogy költségjellegű megfontolások nem korlátozzák.

¹⁴ Itt természetesen fölmerülhetne az a probléma is, hogy egy – többek által ismert – család egymásnak ellentmondó minősítést kap. Ennek a lehetséges eseménynek a megítélése az elvileg tökéletes mérési eljárás szempontjából legalább kétféleképpen lehetséges. 1. Ha a teljes eseményteret – vagyis az ismertségek teljes halmazát és a minősítések eloszlását – ismerjük, akkor az eloszlásfüggvény ismeretében megszabhatnánk értelmesnek tűnő empirikus határértékeket (például: a családot ismerő személyek legalább x százaléka tekintette cigánynak az adott családot). 2. De érvelhetünk más módon is: ha ugyanis legalább egy esetben minősítettek egy családot cigánynak, akkor biztosan van legalább egy olyan személy, aki ilyen jellegű vélekedése folytán másként fog viselkedni a szóban forgó családdal, mint ha nem tartaná cigánynak. Ez a körülmény pedig önmagában is elegendő ahhoz, hogy a vizsgált probléma szempontjából cigánynak tekintsük az illető családot. (Csak zárójelben jegyezzük meg – hiszen empirikusan nem tudjuk igazolni –, hogy a mintavételi körzetek kis mérete, illetve a kis közösségekre jellemző kommunikáció gyakorisága miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy jelentősebb arányt képviselnének az ilyen, problémánk szempontjából esetleg kétesnek számító vélekedések.)

csolatban, vagyis *nagyszámú magánember vélekedéseit helyettesítik*; 2. az ügyfelekkel nem alkalmi, hanem többnyire *rendszeres kapcsolatban* állnak; 3. hogy cigánynak tartanak-e valakit, annak valódi *téje van* (ügyfeleikről alkotott vélekedéseik viselkedésük részeivé válnak); 4. abban pedig, hogy kiket tartanak cigánynak, általában osztják a többségi társadalom átlagos tagjainak ítéleteit. Hogy végül is a szóban forgó mérési technika az ideális mérési eljárás *mennyire* jó helyettesítőjének bizonyul, az azon múlik, milyen mértékben sikerül lefednie az információforrásként fölhasznált intézmények révén az adott lakóhelyi közösség népességét.¹⁵ Erre az empirikus kérdésre tanulmányunk vége felé részletesen kitérünk.

A mérési eredmények közötti eltérések okai

A „Ki a cigány?” című cikk szerzői az MTA Szociológiai Intézetének adatfelvétele mellett további öt adatfelvételre hivatkoznak, amikor „lehetlenségi tételüket” megpróbálják empirikusan is alátámasztani. Ez az öt adatfelvétel a következők: a TÁRKI 1992. évi háztartáspanel-vizsgálata, egy közelebbről nem specifikált, ún. *Szelényi–Treiman*-féle 1993. évi kutatás,¹⁶ egy másik, szintén közelebbről nem specifikált 1996. évi Szonda Ipsos-féle kutatás,¹⁷ a KSH 1993. évi nemzetiségi felvétele, amelyet a KSH munkaerő-felvétel 1993. évi szeptem-

¹⁵ A mintavételi körzetek száma a fent vázolt *second best* eljárás esetében, költségjellegű megfontolások miatt, természetesen nem lehet olyan nagy, mint az „ideális” mérési eljárásnál. A 13. lábjegyzetben említett torzító tényező – illetve más torzító tényezők – hatását az ideálisnál kisebb számú mintavételi körzet esetén úgy lehet csökkenteni, ha a mintavételi körzetek kiválasztását megelőzően nem pusztán régió, településtípus és -méret szerint, hanem a cigány népesség előzetes információk szerint várható száma szerint is rétegezzük a mintavételi keretbe tartozó körzeteket. Ilyen információként hasznosíthatjuk például a független forrásból származó iskolastatisztikai adatokat. A megvalósítható mintavételi eljárás egyéb részleteiről a már korábbiakban hivatkozott könyvünk 1. fejezete alapján tájékozódhat az olvasó [*Kertesi–Kézdí A cigány népesség... i. m.*].

¹⁶ Lásd erről: *Ladányi János*: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996. 4. sz.

¹⁷ Ez annál is furcsább, hiszen a Szonda Közvélemény-kutató Intézet egy évben legalább száz különböző kutatást folytat. Megjegyezzük továbbá azt is, hogy még a *Ladányi–Szelényi-féle Magyar Hírlap*-cikk megjelenésekor (1997 novemberében) megpróbáltunk a Szonda Ipsosnál tájékozódni az itt hivatkozott kutatás részletei felől. A közvélemény-kutató cégtől azt az információt kaptuk, hogy a *Ladányi és Szelényi* által hivatkozott adat a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium *területfejlesztési kutatásának* adatfájljából származik, mely adatfelvételtől a cég semmilyen információt nem szolgáltathat a megbízó (a KTM) írásos engedélye nélkül. A magunk részéről meglehetősen csodálkozunk azon az eljáráson, amely egy polemikus cikkben olyan adatra hivatkozik, melynek a legegyszerűbb ellenőrizhetősége sem biztosított. A kézirat lezárása utáni (1998. február eleji) fejlemény, hogy kérvényünkre, hogy az adatokba betekinthessünk, a KTM-től pozitív választ kaptunk. Az így publikussá vált információkat azonban már nem állt módunkban *ebben* a tanulmányban feldolgozni.

beri–októberi–novemberi hullámán kérdeztek le,¹⁸ végül pedig az 1990. évi népszámlálás cigány nemzetiségű/anyanyelvű/beszélt nyelvű népességének almintája.¹⁹

1. táblázat

Milyen okok játszanak közre abban, hogy a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek cigány almintáinak népességbecslési eredményei eltérnek az MTA Szociológiai Intézete által lefolytatott 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel népességbecslési eredményeitől?

Adatfelvétel	A Szociológiai Intézet népességbecslésétől való eltérés oka, illetve indikátora				
	Hiányzó vagy tisztázatlan kutatási cél [†]	Eltérő megismerési cél	A kutatási célnak nem megfelelő mérési eljárás	Kedvezőtlen kompatibilitási teszteredmény	Statisztikai, mintavételi hibák [*]
	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)
Népszámlálás ^{**}		X			
Háztartás panel	X				X
Szelényi–Treiman	X				X
Szonda Ipsos	X			X	X
KSH ELAR			X	X	X

* A szóban forgó adatfelvételek készítői nem a kutatásuk egészét, hanem *csak cigány almintájukat* illetően nem fogalmaztak meg világos kutatási célokat, illetve követtek el statisztikai mintavételi hibákat

** Az 1990. évi népszámlálás cigány almintája. Cigányok = azok a személyek, akik cigány nemzetiségűnek vagy cigány anyanyelvűnek vagy cigány nyelven is beszélő személynek tekintették magukat.

1. táblázatunkban összefoglaltuk további érvelésünk fő mondanivalóját. Kimutatjuk, hogy a Jánossy-féle „kutatási cél – mérési eljárás” paradigma alapján megkülönböztetett ötfajta ok milyen módon játszik szerepet abban, hogy a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek népességbecslési eredményei eltérnek az MTA Szociológiai Intézete által lefolytatott 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel eredményeitől.

1. Talán a népszámlálás és a Szociológiai Intézet népességbecslési eredményeinek eltérése a legkézenfekvőbb. A népszámlálás ugyanis – természetéből adódóan – nem tűz maga elé speciális kutatási célokat, hanem a teljes népességi-e nézve igyekszik alapvető információkat rögzíteni. Problémánk szempontjából a népszámlálás során fölvetett kérdések közül három kérdés érdemel itt figyelmet: Milyen nemzetiségűnek vallja magát a megkérdezett személy? Mi-

¹⁸ Lásd erről: *A cigányság helyzete, életkörülményei 1993* című KSH-kiadványt (Budapest, KSH, 1994), valamint jelen szerző cikkét. (Kertesi Gábor: Két cigányvizsgálat [kritikai elemzés]. *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. sz.)

¹⁹ Az 1990. évi népszámlálás cigány almintájáról beszámol pl. az 1990. évi népszámlálás *Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990* című kötete (Budapest, KSH, 1993).

lyen anyanyelvűnek? Továbbá: anyanyelvén kívül milyen nyelveken beszél. A válaszokra megadott kódlehetőségek között mindhárom kérdés esetében explicit módon szerepel a cigány nemzetiség/anyanyelv/beszélt nyelv kódja, és a beszélt nyelvek esetében a kérdőív három lehetséges nyelv említését engedi meg. Tájékoztatóul annyit kell még elmondanunk, hogy a nemzetiségre vonatkozó kérdés kizárólagosan van fölteve (ami nem teszi lehetővé a kettős identitás²⁰ vállalását). Mivel a szóban forgó népszámlálási kérdések tökéletesen más megismerési célokat szolgálnak, mint a Szociológiai Intézet cigányfelvételében alkalmazott definíció, nyilvánvalóan ugyanúgy nincs okunk elvárni, hogy a kétfajta módon körülhatárolt cigány népesség lélekszáma vagy összetétele azonos legyen, mint ahogy a Jánossy-féle példában sem várjuk el, hogy a kérdéses partszakasz hosszára ugyanazt a mérési eredményt kapjuk, ha a mérésre vasútvonal vagy ha partvédő gát építése céljából került sor.

2. Ami a Háztartás Panelt, a Szelényi–Treiman-féle felvételt, valamint a Szonda területfejlesztési vizsgálatát illeti, azok olyan adatfelvételek voltak, amelyben a kutatás készítőinek céljai között egyáltalán nem szerepelt a cigány népességre – *akárhogyan* definiáljuk is azt – való reprezentativitás szempontja. A mindenfajta elméleti támpontot vagy megismerési célt nélkülöző mérés a szóban forgó adatfelvételek esetében abban állt, hogy a kérdezőbiztos feladatául szabták többek között – azt is, hogy az interjú elkészítése után számoljon be arról, hogy a megkérdezett háztartásokat (?), személyeket (?), háztartásfőket (?) cigánynak vagy nem cigánynak tartja-e, illetve nyilatkozzék arról is, ha a kérdést nem tudja eldönteni. A megismerési cél hiánya – véleményünk szerint – már önmagában elegendő magyarázat arra, hogy miért nem lehet értelmes diskurzust folytatni a becslési eredmények különbségeiről.

3. A kutatási cél meghatározásának hiánya mellett azonban számos statisztikai jellegű probléma is fölmerül a Háztartáspanel-vizsgálat, a Szelényi–Treiman-féle vizsgálat és a Szonda területfejlesztési kutatásának cigány almintájával kapcsolatban. *Egyrészt*: mindhárom vizsgálat esetében – nyilvánvaló módon – teljesen mellékes szempontnak tekintették a cigány besorolást: a vizsgálat megtervezése során sem a rétegzésnél, sem a kérdezőbiztosok felkészítésénél, sem

²⁰ A kettős identitás vállalását kérdezéstechnikailag például úgy lehetne megengedni, hogy a „Milyen nemzetiségűnek vallja magát?” kérdésre két – éspedig egy (a) elsősorban: ...; illetve egy (b) másodsorban: ... – *válaszlehetőséget* engedne meg a kérdőív (természetesen ez esetben sem lehetne elhagyni azt, hogy a válaszlehetőségek között explicit módon ott szerepeljen az összes magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség). Azt gondoljuk, hogy a KSH vezetőinek érdemes lenne megfontolniuk ezt a lehetőséget a 2001. évi népszámlálás előkészítése során, hiszen így a nemzetiségi és etnikai kisebbséghez tartozó embereket nem állítaná a kérdőív lojalitási dilemmák elé, s pontosabb képet lehetne kapni a szóban forgó kisebbségek lélekszámáról – éspedig pontosan azzal a céllal összhangban, amelyre a kormányzat az ilyen adatot leginkább használni szeretné. Sietve hozzátesszük: nem gondoljuk azt, hogy ez a definíció lenne az egyetlen, „igazi”, „helyes” kritérium a szóban forgó kisebbségek azonosítására, azt állítjuk viszont, hogy *államigazgatási célokra* más kritériumot mint önminősítést – erkölcsi, emberi jogi, illetve általános jogi megfontolások miatt – nem szabad használni.

pedig a megíusulások pótlásánál nem figyeltek erre a szempontra, holott egy cigányságra is reprezentatív minta esetében ezek fölöttébb kényes kérdések. Kezelésük során igen nagy gondossággal kell eljárni. Ezt természetesen nem lehet a szóban forgó vizsgálatok hibájául fölírni, ezek a kutatások ugyanis egészen más célból készültek. Ugyanakkor viszont nem helyénvaló úgy tenni, mintha ezeknek a kutatásoknak is az – akárhogyan definiált – cigány népesség fölterképezése állt volna a homlokterében. Ez ugyanis nem igaz.

2. táblázat

Cigány mintaelemszámok, népességarányok és becsült lélekszámadatok a TARKI Háztartáspanel-vizsgálatában és a Szelényi–Treiman-féle kutatásban

Adatfelvétel		Cigány mintaelemszám	A cigányok aránya (%)	Becsült ^c cigány
Háztartás panel ^a	1992	164	4,1	337 616
	1993	175	4,0	329 381
	1994	186	3,6	296 767
Szelényi–Treiman	1995	133	2,9	239 062
	1996	113	2,8	230 819
	1993 ^b	113	–	–

^a 16 éves és idősebb népesség.

^b 20–69 éves népesség.

^c Az 1990. évi Népszámlálás 16+ éves korosztályára (8 243 534 fő) vetített adat. *Forrás: Az 1990. évi Népszámlálás. Demográfiai adatok*, I. kötet, 116. és 120. old.

Források: Háztartás Panel mintaelemszáma, 1992: Nagy Gyula–Sik Endre: Munkanélküliség és munkanélküliek. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1. kötet, 1992, 26. o.; 1993: Nagy Gyula: Adatok a munkanélküliségről a Magyar Háztartás Panel alapján. *Munkaügyi Szemle*, 1994. 5. szám, 33. o.; 1994: Nagy Gyula: Munkanélküliség. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1994. 5. kötet, 22. o.; 1995: Nagy Gyula–Sik Endre: Munkanélküliség. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok. 1996. 7. kötet, 29. o.; 1996: Nagy Gyula–Sik Endre: *Munkanélküliség*, Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1997. 8. kötet, 27. o. A Háztartás Panel súlyozott cigány arányai: TARKI MHP dokumentáció, alapmegozslások. A Szelényi–Treiman-kutatás cigány mintaelemszáma: *Ladányi: Romák... i. m.*, 33. o. Ezen a helyen találtuk az egyetlen abszolút számot a szóban forgó kutatás magyarországi mintájából. E szerint 113 fő azon emberek száma, akik apjukat, anyjukat vagy saját magukat romának minősítették. Valószínűnek tartjuk, hogy a kérdezőbiztos által cigánynak minősített emberek száma sem lehet 200 főnél nagyobb a mintában.

Másrészt: a Háztartáspanel-vizsgálat és a Szelényi–Treiman-féle vizsgálat cigány esetszámai olyan alacsonyak (lásd a 2. táblázat 1. oszlopát!), hogy cigány almintájuk esetén a változókra számítható konfidenciaintervallumok nyilvánvalóan annyira tágak, hogy egyetlen adatot sem lenne szabad komolyan venniük.²¹ Noha az elemi adatok hiányában nem állt módunkban a szóban forgó

²¹ A Háztartáspanel-vizsgálat adatait rendszeresen használó kutatók ennek természetesen tudatában vannak: „A Magyar Háztartás Panel célja nem újabb statisztikai adatok gyűjtése – erre a minta viszonylag kis mérete miatt sok tekintetben nem is alkalmas...” (Nagy Gyula: Adatok... 32. o.)

konfidenciaintervallumokat kiszámítani, aligha lehet azonban kérdéses, hogy 100–200 fő körüli esetszámok esetén egy többlépcsős mintavételi eljárással kiválasztott országos minta esetében hatalmas standard hibák adódnak. A Háztartáspanel-vizsgálat cigány almintája esetében azonban – kihasználva a felvételnél azt a tulajdonságát, hogy 1992 és 1997 között hatszor²² megismételték – lehetőség nyílik rá, hogy bemutassuk, hova vezet az, ha valaki ilyen *ad hoc* módon létrehozott és (ráadásul) statisztikai szempontból veszélyesen kis mintákból von le messzemenő következtetéseket. Ha ugyanis az egyes adatfelvételi hullámokban az adott korosztályon (16+ évesek) belüli cigány népesség részarányára vonatkozó becsléseket rávetítjük a megfelelő korosztály 1990-es népszámlálásbeli abszolút számára, akkor – mint a 2. táblázat utolsó oszlopából kiténik – a 16 éves vagy annál idősebb cigány népesség lélekszámára egyazon kutatás keretein belül igen különböző számokat kapunk. A minimum- és maximumérték különbsége több mint százezer fő. Az olvasó józan belátására bízunk azt, hogy komolyan lehet-e venni egy olyan kutatás eredményét, amelynek évenként megismételt eredményei egymástól 30–35 százalékponttal²³ eltérő eredményeket adnak. (Ismételten hangsúlyozzuk: ez nem a Háztartáspanel-vizsgálat hibája, a felvétel készítőinek ugyanis eszük ágában sem volt ezeket az adatokat a magyarországi cigány népesség lélekszámának becslésére használni.)

4. A Szonda területfejlesztési adatfelvételének cigány almintáját érintő egyéb statisztikai jellegű problémákat nem állt módunkban ellenőrizni.²⁴ A szóban forgó adatfelvétellel kapcsolatos részletek ugyanis – mint már említettük – kéziratunk lezárásáig nem voltak publikus információknak tekinthetők. Szerencsére azonban ez nem jelenti azt, hogy ne lenne módunk a szóban forgó becslés helytálló voltát valamilyen kerülő úton mégis tesztelni. Tegyük föl, hogy a Szonda vizsgálata – cigány almintájának létrehozásakor – a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvételével azonos megismerési célt követett, azaz: a cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét kívánták ők is megvizsgálni egy olyan társadalmi közegben, amelyben a magát nem cigánynak tekintő többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. (Természetesen ez nem igaz, hiszen a Szonda-felvétel cigány almintájának megalkotásakor semmiféle megismerési célt nem tűztek maguk elé a felvétel készítői, de *tegyünk úgy, mintha mégis* valamiféle cigányvizsgálatot akartak volna ennek a kutatásnak a keretében – *en passant* – megvalósítani.) Noha ehhez a megismerési

²² Az 1997. évi eredmények kéziratunk lezárásakor még nem ismeretesek.

²³ Ha a 107 000 fős abszolút különbséget a Szociológiai Intézet hasonló korcsoportra számított becslésére (276 000 fő) vetítjük, akkor a háztartás panel becslésének ilyen módon számított bizonytalansága 39 százalék.

²⁴ A szóban forgó kutatás – állítólag – nagy esetszámokkal dolgozik. Hogy mekkorákkal, az nem ismert.

célhoz – véleményünk szerint – módszertanilag védhető módon azon emberek ítélete nyújthat csak támpontot, akik mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek olyan emberekkel, akiket cigánynak tartanak, *tekintsük mégis úgy* – egy gondolat-kísérlet erejéig –, mintha egy, az interjúalanyokkal alkalmi kapcsolatba kerülő kérdezőbiztos ítélete *épp-úgy megfelelne* a szóban forgó kutatási célnak, mint a cigányokkal egy közösségben élő, magukat nem cigánynak tartó emberek ítélete. Ennek a gondolat-kísérletnek a hipotézisei – kimondatlanul – egyáltalán nem állnak távol a *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros véleményétől, ők ugyanis föl sem vetik egy világosan specifikált megismerési cél szükségességét, és egyáltalán nem tesznek különbséget a kérdezőbiztos megítélés és a cigány emberekkel egy közösségben élő emberek ítélete között. Ez is, az is a nem cigány környezet ítélete – sugallják. E gondolat-kísérlet keretein belül azonban a Szonda területfejlesztési vizsgálat cigány almintájától is elvárható, hogy eleget tegyen egy jól specifikált cigányvizsgálattól megkövetelhető kompatibilitási teszt próbájának, vagyis hogy eredménye összhangban álljon egy hasonló megismerési célból született, elvileg azonos eljárást alkalmazó mérés – konkrétan: a Művelődésügyi Minisztérium teljes körű iskolastatisztikai felvételeinek – eredményeivel. Az alábbiakban kimutatjuk, hogy az említett cigány minta ennek a tesztnek a próbáját egyáltalán nem állja ki. Ez a negatív eredmény a szóban forgó adatfelvétel becslési eredményére nézve annál sajnálatosabb, mivel jó okunk van azt gondolni, hogy az összehasonlítás bázisául szolgáló iskolastatisztikák – az adott részpopulációra (az általános iskolába járó cigány gyermekek csoportjára) nézve – a lehető legjobb *empirikus közelítését* adják annak az elméleti értéknek, amelyet a fent említett megismerési célból mérni szeretnénk.

Mindenekelőtt a szóban forgó teszt alapjául szolgáló iskolastatisztikai felvételekről kell néhány szót ejtenünk. A Művelődésügyi Minisztérium az ötvenes évek végétől vezet évenkénti iskola szintű nyilvántartást az ország valamennyi oktatási intézményéről (általános iskolájáról, közép-, ill. felsőfokú oktatási intézményéről). Ezekben az évről évre megismétlődő iskola szintű adatfelvételekben az 1957/58. tanévtől kezdve több-kevesebb (nagyjából négyéves) rendszerességgel, 1980/81-től 1992/93-ig²⁵ pedig éves rendszerességgel szerepel az egyes évfolyamokon tanuló cigány gyermekek számára vonatkozó kérdés. Az aggregált iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdésre mindig az adott iskola megfelelő osztályát tanító tanár (osztályfőnök) válaszolt. Ezeket az információkat aggregálták azután először iskola szintű adatokká (a kérdőíveket iskola szinten töltötték ki), majd pedig további aggregáció útján ezekből készültek el az országos szintű iskolastatisztikai adatok. Minthogy az iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdőíveket mindig az adott tanév *októberében* töltötték ki, a cigány etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést olyan tanárok válaszolták meg, akik az első osztályosok esetében legalább egy hónapja, a többiek esetében

²⁵ Az 1992/93. tanévtől kezdve ez a nyilvántartás – a személyiségi jogok védelme miatt – megszűnt.

egy vagy több év óta ismerték a gyerekeket és családjaikat. Az iskolastatistikák további tulajdonsága az, hogy teljes körűek: azáltal, hogy lefedik az adón oktatási intézménytípus valamennyi iskoláját, az adott iskolába járó korosztályok egészét teljeskörűen jellemzik. Minthogy a cigányság esetében az ily módon vezetett iskolastatistikák jelentik a rendelkezésünkre álló *egyetlen, viszonylag megbízható, teljes körű adatbázist*, egy reprezentativitásra törekvő adatfelvételtől elvárható, hogy összhangban legyen vele. Hogy a nagyságrendekről valamelyes fogalmat alkothassunk: az 1992/93. tanévben az ország mintegy 3700 általános iskolája közül körülbelül 2800 iskolában voltak – a fenti minősítésnek megfelelően – cigány tanulók. Ha minden általános iskolai osztályra egy osztályfőnököt számolunk, akkor ez azt jelenti, hogy az érintett 2800 iskolában – iskolánként átlagosan hét évfolyamot és évfolyamonként 1,5 osztályt számolva – nagyjából harmincezer általános iskolai tanár ítélete alapján készültek el a megfelelő statisztikák.

A szóban forgó statisztikákkal való kompatibilitás²⁶ vizsgálata – az adatok sajátosságaiból adódóan – háromfajta teszt elvégzését jelenti: megvizsgálhatjuk, hogy az illető kutatás esetében 1. az általános iskolás gyermekek számára vonatkozó becslés nincs-e ellentmondásban a teljes körű iskolastatistikák alapján az általános iskolás cigány gyerekek számára adódó időbeli trendértékkel, illetve egy közeli év aggregált iskolastatistikai adatával; megvizsgálhatjuk továbbá azt is, hogy 2. az illető adatfelvételben a felnőtt népesség iskolai végzettség szerinti összetételére vonatkozó állományadat (*stock*) összhangban van-e az iskolastatistikák kiáramlási (*flow*) időszora alapján megbecsülhető iskolai végzettségi állomány- (*stock*) adatokkal. 3. Minthogy az iskolastatistikák mint külső adatforrás igénybevételével lehetőség nyílik rá, hogy survey-adatokból a magyarországi cigány népesség lélekszáma nézve két, egymástól független becslést is kapjunk, nyilvánvalóan elvárható, hogy az eredmények ne különbözzenek egymástól statisztikailag szignifikánsan. A kétfajta becslési eljárás a következő: egyrészt a mintabeli elemszámok és a mintavételi arányok reciprokának összeszorozása révén – és számos más, itt nem részletezett korrekció elvégzésével – teljeskörűsíthetjük adatainkat (*közvetlen népességbecslés*); másrészt a mintára jellemző (teljes népesség/általános iskolás gyerekszám) arányok és a megfelelő területi egységekre rendelkezésre álló aggregált iskolastatistikai adatok összeszorozása (és további aggregálása) révén is megbecsülhetjük a cigány népesség lélekszámát (*közvetett népességbecslés*).

Ami a Szonda Ipsos 1996. évi területfejlesztési kutatásának cigány almintáját illeti, az adatok nyilvánosságának hiánya miatt egyedül az általános iskolás gyerekek lélekszáma vonatkozó tesztet tudtuk elvégezni. Egyedül arra az információra támaszkodhattunk, amelyre *Ladányi* és *Szelényi* hivatkozik, hogy tudniillik a 18 éven felüli megkérdezettek 6,6 százalékát minősítették cigánynak

²⁶ Az említett kompatibilitásvizsgálatokról részletesebben lásd: *Kertesi Gábor*: Két cigányvizsgálat... i. m.; *Kertesi-Kézdí*: A cigány népesség... i. m., 2. fejezet.

a felvétel kérdezőbiztosai. A teszt lényege abban áll, hogy a *Ladányi* és *Szelényi* által közölt 6,6 százalékos adat, az 1990. évi népszámlálás, valamint a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvétele és – alternatívaként – a népszámlálás cigány nemzetiségű almintája segítségével megbecsültük az általános iskolás cigány gyerekeknek azt a számát, amelyre a Szonda-adatfelvétel alapján számíthatunk.²⁷ A teszteljárás eredménye az, hogy a Szonda-adatfelvétel alapján az 1990-es évek elején-közepén Magyarországon körülbelül 180-190 ezer általános iskolás cigány gyereknek kellene lennie. Ha ezt az adatot összevetjük a Szonda-felvétel évéhez legközelebb eső év (az 1992/93. tanév) aggregált iskolastatisztikai adatával (88 182 fő²⁸), rögtön világossá válik a *Ladányi-Szelényi* szerzőpáros által közölt adat teljes tarthatatlansága. Megjegyezzük továbbá: amennyiben az aggregált iskolastatisztikák 88 182 fős adatát szeretnénk visszakapni, ahhoz az (általános iskolás/18+ éves korosztály) hányadosra a *cigány népesség* körében 0,1753-es értéket kellene kapnunk. Hogy ez mennyire nem tűnik reális adatnak, az abból is látszik, hogy az 1990. évi népszámlálás szerint számítható hasonló adat a *teljes magyarországi népességre* 0.1603.²⁹ Aligha hihető, hogy a teljes magyar népesség és a cigány népesség között gyerekszámában csak ilyen elenyésző lenne a különbség.

Összefoglalva mindazt, amit a Háztartáspanel-vizsgálat, a Szelényi-Treiman-féle kutatás, valamint a Szonda területfejlesztési kutatásának cigány almintájával kapcsolatban eddig elmondtunk: *Ladányi* és *Szelényi* úgy hivatkozik ezekre a kutatásokra, mint *tudományos igényű cigánykutatásokra*, holott ez az állításuk súlyosan félrevezető. Egyrészt egyik esetben sem volt a kutatás során cél a cigány népesség vizsgálata (ilyesfajta megismerési célt nem tűztek maguk elé a felvétel készítői); másrészt sem a minta összeállításakor, sem a kérdezőbiztosok felkészítéskor, sem pedig a megíúsulások pótlásánál nem törődött senki ezzel a szemponttal; harmadrészt a Háztartáspanel-vizsgálat és a Szelényi-Treiman-féle kutatás olyan kis cigány esetszámokkal dolgozik, hogy az eleve megkérdőjelezi bármelyik, cigányokra vonatkozó adatának realitását; végül pedig a Szonda terület-

²⁷ A számítási eljárás a következő volt: a *Ladányi* és *Szelényi* által közölt 6,6 százalékos adat alapján – az 1990. évi népszámlálás (lásd: 1990. évi Népszámlálás, Demográfiai Adatok, I. kötet, 78–84. oldal) adatait felhasználva – megbecsültük a 18 évesnél idősebb cigány népesség *Szonda-felvétel* szerint várható abszolút lélekszámát (503 004 fő). Majd hogy ebből az adatból megbecsülhessük a *Szonda-felvétel* szerint várható általános iskolás lélekszámadat, a népszámlálás cigány nemzetiségű mintáját, illetve a Szociológiai Intézet mintáját felhasználva kiszámítottuk az általános iskolás gyerekek mintabeli számának és a 18 évesnél idősebb felnőttek mintabeli számának hányadosát (cigányvizsgálat: 0,3538, népszámlálás: 0,3750). Az általános iskolások számának becült értékeit végül úgy kaptuk meg, hogy a szóban forgó hányadosokat rendre összeszoroztuk a 18 évesnél idősebb cigány népesség előzőekben megbecsült számával. A becsülés eredménye: 177 958 fő a Szociológiai Intézet aránya, illetve 188 641 fő a népszámlálás megfelelő aránya alapján.

²⁸ Az adat forrásáról lásd: *Kertesi* Két cigányvizsgálat... i. m., 96. o.

²⁹ A számítás alapja: 1990. évi Népszámlálás, Demográfiai adatok. Budapest, KSH, 1993, I. kötet, 78–84. o. és II. kötet, 34. o.

fejlesztési kutatás cigány adata kiáltó ellentmondásban áll a viszonylag megbízható, teljes körű iskolastatisztikai adatokkal. Mindezek alapján meglehetősen jogosulatlanok tűnnek e vizsgálatokat „tudományos igényű cigánykutatásokként” emlegetni. Egy empirikus munka eredménye ugyanis nem attól vehető tudományosan komolyan, hogy a munkát tudományos munkakörben dolgozó emberek végezték el, hanem attól, hogy eleget tettek – ha eleget tettek – az adott kutatási cél megvalósításakor a tudományos közösség által megfogalmazott jogos módszertani követelményeknek. Erről pedig jelen esetben aligha beszélhetünk.³⁰

5. Más a helyzet a *KSH 1993. évi ún. nemzetiségi felvételével*. A szóban forgó felvétel – melyet cigányfelvételnél is komolyan kell vennünk – oly módon készült, hogy a KSH az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer (az ELAR) mintáján negyedévenként lekérdezett munkaerő-felvételek 1993. évi őszi hullámának kérdőívbe beillesztett egy, a megkérdezett háztartások cigány etnikai hovatartozására vonatkozó kérdést is. A szóban forgó kutatás deklarált céljai között szerepelt a nem cigány környezet által cigánynak tekintett népesség tulajdonságainak megismerése. A mérési eljárás azonban itt is a kérdezőbiztosi minősítés volt (három lehetőséget adtak meg: „cigány”, „nem cigány”, „nem tudja eldönteni”). A kérdezőbiztosok figyelmét föl hívták arra, hogy a kutatás fontos célja a cigány népesség megismerése is. A teljes népességre kialakított minta reprezentativitásához nem fér kétség. A teljes mintaelemszám igen magas, és a cigány mintaelemszám is elégségesnek tűnik.³¹

A KSH nemzetiségi felvételének és a Szociológiai Intézet cigányfelvételének lezárása után azonban hamarosan kiderült, hogy a két adatfelvétel cigány populációja között – fontos társadalmi indikátorok tekintetében – igen lényeges különbségek vannak. A KSH-felvétel cigány almintájában *lényegesen* kisebb a háztartások mérete, alacsonyabb a háztartásokban élő eltartott gyerekek átlagos száma; magasabb az átlagéletkor, mint a Szociológiai Intézet cigányfelvételének mintájában. Továbbá: a KSH mintája *lényegesen* iskolázottabb cigány népességet mutat, mint a Szociológiai Intézet adatfelvételéé. Nyilvánvalóan nem lehet szó nélkül elmenni a megfigyelhető nagymérvű strukturális eltérések mellett. Ennek az írásnak a szerzője 1996-ban tanulmányt közölt a *Szociológiai Szemlében* abból a célból, hogy tisztázza, melyik adatfelvételnek milyen mértékben róhatók tel az említett különbségek (*Kertes: Két cigányvizsgálat... i. m.*).

E helyütt természetesen nincs mód arra, hogy megismételjük e tanulmány részletes érveléseit. Mindazonáltal szükségesnek tartjuk, hogy nagy vonalakban

³⁰ Természetesen a fent hivatkozott adatfelvételek tudományosságát kizárólag *cigány almintájuk esetében* kérdőjelezzük meg.

³¹ Összesen 22 418 háztartással, ezen belül 755 cigány háztartással töltötték ki kérdőívet (a kérdezőbiztosok 219 esetben nem tudták eldönteni, cigány vagy nem cigány háztartásnak tekintés-e a háztartásokat). Az összes fölkeresett háztartásban mintegy 60 000, a cigány háztartásokban kb. 2600 személyről gyűjtöttek információkat. Az adatfelvétel mintavételi eljárásáról lásd: Munkaerő-felmérés, 1993 (adattár). Budapest, KSH, 1994, 8–9. o.

összefoglaljuk a főbb következtetéseket. A szóban forgó eltérések okai után nyomozva három problémát vizsgáltunk meg tüzetesebben. Számot vetettünk a mintavételi eljárások különbségeinek következményeivel, és kimutattuk: noha a két felvétel mintavételi eljárásai tökéletesen eltérő alapelveken nyugszanak, ezekből az eltérésekből mégsem magyarázhatjuk a szóban forgó jelentős mintabeli különbségeket. Megvizsgáltuk azokat a különbségeket is, amelyek a meghíúsult kikérdezések eltérő kezeléséből adódnak. Beláttuk, hogy az a körülmény, hogy a KSH adatfelvétele a cigány alminta esetében – a dolog természetéből adódóan nem tudta a meghíúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni, jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz. Beláttuk azt is, hogy a KSH által a meghíúsulások korrekciójaként alkalmazott súlyozási eljárás – a cigány alminta esetében – nemhogy javította, hanem inkább rontotta a minta reprezentativitását. A Szociológiai Intézet cigányfelvételében, ezzel szemben, a meghíúsulások korrekciója mintavételi rétegenkénti pótlások révén történt, és a meghíúsulásokról rögzített információk tanúsága szerint nincs okunk azt feltételezni, hogy mintánk a pótlások következtében valamilyen szisztematikus hiba révén torzult volna (*Kertesi–Kézdí: A cigány népesség... i. m., 2.2.2 fejezet*). Végül megpróbáltuk a két minta helytálló voltát a Művelődési Minisztérium iskolastatisztikai idősorain ellenőrizni. A már korábban is hivatkozott kompatibilitásvizsgálatok közül mindhárom tesztet elvégeztük. E tesztek eredményeként a következő megállapításokra jutottunk: 1. a KSH-vizsgálat cigány almintájában az általános iskolások számára vonatkozó becslés teljesen megbízhatatlan: a KSH nemzetiségi felvétele nem tud elszámolni az országban élő általános iskolás cigány gyerekek 34 százalékával; 2. a teljes cigány népesség lélekszámára adott közvetlen, illetve közvetett népességszám-becslés a KSH mintája alapján rendkívül távol esik egymástól: a közvetlen népességszám-becslés pontbecslési eredménye 393 715 fő, a közvetetté 596 673 fő; 3. a KSH cigány almintájában szereplő felnőtt emberek általános iskolai végzettség adata sem állja ki a kompatibilitásvizsgálat próbáját. A legalább középfokú végzettséggel rendelkező cigány emberek aránya a KSH-felvételben több mint 450 (!) százalékkal haladja meg az iskolastatisztikák adataival kompatibilis becslött *stock*-adat felső határát. Ezzel szemben mindhárom kompatibilitási teszt kedvező eredményeket hozott a Szociológiai Intézet cigányvizsgálatának esetében,³² ami szintén a Szociológiai Intézet adatainak nagyobb megbízhatóságát igazolta.

A *Ladányi–Szelényi*-tanulmány is viszonylag nagy teret szentel a szóban forgó két adatfelvétel összehasonlításának. Ennek során több ízben is hivatkozik kritikai érveléssel – jelen cikk szerzőjének a *Szociológiai Szemlében* megjelent tanulmányára (*Kertesi: Két cigányvizsgálat... i. m.*). Az alábbiakban sorra vesszük ezeket a kritikai észrevételeket, és megpróbálunk rámutatni a bennük megfo-

³² E tesztek az említett cikk eredményeinél részletesebben dokumentált módon – elhagyva a KSH-val való polémia – megismételt *Kertesi és Kézdí* könyve is (*Kertesi–Kézdí: A cigány népesség... i. m., 2. fejezet*).

galmazott érvek bizonyíthatlanságára, logikai hibáira és esetenkénti empirikus tarthatatlanságára.³³

5.1 Mindenekelőtt föl kell hívnunk a figyelmet egy *tévedésre*, amely *Ladányi és Szelényi* írásában több helyütt is megfogalmazódik: e szerint a Szociológiai Intézet kutatása és a KSH-vizsgálat „egymáshoz igen hasonló becslést ad a magyarországi cigány népesség számára vonatkozóan”. Ez tényszerűen nem állja meg a helyét. A szerzők figyelmen kívül hagyják azt a bírálatot, melyet az említett, *Szociológiai Szemlében* megjelent cikk alkalmazott a KSH adatfelvételével szemben (*Kertesi: Két cigányvizsgálat... i. m.*). Nevezetesen azt, hogy egy jól kivitelezett adatfelvétel esetében a cigány népesség számának közvetlen és közvetett becslése egymáshoz közel eső eredményt kell hogy adjon. Márpedig ez evidens módon nem teljesül a KSH felvétele esetében (lásd erről *Kertesi: Két cigányvizsgálat... i. m., 96 o.*). Mint az előzőekből kiderül, a *KSH felvételében egész egyszerűen nem lehet megmondani, hogy hány fős a magyarországi cigányság: 400 ezer-e vagy 600 ezer*. Ami természetesen nem mindegy. (Nem sokat változtat a helyzeten az sem, ha a kérdezőbiztosok által bizonytalanul besorolt, ún. „átmeneti népességet” is a cigányok közé számítjuk. Ha ugyanis az összes „átmeneti életvitelű” személyt átsorolnánk a cigányok közé, a közvetlen népességbecslés eredménye még akkor is csak kb. 480 ezer volna, a közvetetté pedig továbbra is nagyjából 600 ezer maradna.) Két pontbecslés között pedig aligha engedhető meg ilyen nagyságrendek mellett 120–200 ezer fős különbség.

A fentiek alapján hibás az az érvelés is, miszerint *Kertesi* nem veszi észre (*Kertesi: Két cigányvizsgálat... i. m.*), hogy „Ha a KSH mintája »rossz«, nem lehet »jó« a cigányság lélekszáma vonatkozó becslése sem”.³⁴ Természetesen a KSH népességszámbecslése sem jó. Az, hogy az általunk közölt 425–450

³³ Nem kívánjuk megismételni jelen tanulmány korábbi részeiben kifejtett érveinket a fent megfogalmazott megismerési célhoz tartozó, *megfelelő* mérési eljárásról. Elegendő, ha csak utalunk itt rá. Véleményünk szerint a két adatfelvétel eredményeinek már csak amiatt sem kelle-ne egybeesniük, mivel a KSH a Szociológiai Intézet mérési eljárásától eltérő – és véleményünk szerint megismerési céljainak *nem megfelelő* – mérési eljárást (kérdőbiztosítási minősítést) alkalmazott. Mindazonáltal ezt az általános jellegű kifogásunkat egy sor specifikus kritikai észrevétellel is kiegészítjük.

³⁴ *Ladányi és Szelényi* kritikája itt arra fut ki, hogy a két felmérés indikátorai közti jelentős eltérést „*Kertesi...* azzal magyarázza, hogy »...a KSH adatfelvétele nem tudta a meghíúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni... [s ez] jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz... Ezzel a magyarázattal csak az a probléma, hogy ha a KSH valóban alulprezentálta az alacsony státusú cigányságot, akkor értelemszerűen a Kemény-féle vizsgálatnál kevesebb cigányt kellett volna találniuk Magyarországon.” Ez az érvelés csak abban az esetben állná meg a helyét, ha a KSH eljárása minden más szempontból kifogástalan volna. A meghíúsulások helytelen korrekciója mellett azonban a KSH-felvétel sok más szempontból is hibás. Kifogásolható például az is, hogy az 1992/93. évi iskolastatisztikák aggregált adatahoz képest 34 (!) százalékkal kevesebb általános iskolás cigány tanulót tud kimutatni. Minthogy ennek következtében a KSH nem tud egy megbízható aggregált adattal előállni, értelmetlenség arról beszélni, hogy adata – *Mehyk: a 400 ezer vagy a 600 ezer?* – alacsonyabb vagy magasabb a Szociológiai Intézet adatánál.

ezer körüli adathoz „hasonló” számot közöl a KSH, az semmit sem jelent. *A népességbecslés ugyanis nem találgatás játék. A számok korrekt bizonyítás nélkül semmit sem érnek.*

5.2 A *Ladányi–Szelényi*-féle kritika egy sarkalatos pontja a következő állítás:

„Mi [...] úgy érvelnénk, hogy – bár az eltérésekben nyilván szerepet játszott az ilyen felvételeknél [...] elég gyakori probléma, hogy az alacsony státusúak, a meghíúsult interjúk pótlásánál követett nem elég alapos eljárás miatt *valamegyest* alul lettek reprezentálva a KSH-felvételben – a két kutatás alapján kirajzolódó cigány népesség szociális összetételének igen jelentős különbségei mégsem ezzel, hanem *döntően* azzal magyarázhatók, hogy a két adatfelvétel során *jelentősen* eltért az, hogy kit tekintettek cigánynak.”³⁵ [– A kiemelések tölem származnak.]

Bírálóink itt két olyan hatás *erősségével* kapcsolatban állapítanak meg egy nagyságrendi relációt – a meghíúsulások helytelen korrekciója állítólag „*valamelyes*” torzítást eredményezett (mármint a KSH-nál), ezzel szemben a cigány háztartások definíciója állítólag „*jelentősen*” eltért a két felvételben –, amely hatások *erősségével* vagy nagyságrendjével kapcsolatban külön-külön egyetlen adatot vagy tárgyi bizonyítékot sem tudnak felhozni. Bizonyítékok híján megelégszenek a következő információ közlésével: a Szociológiai Intézet kutatása során

„... a helyi közigazgatási, szociális és oktatási intézmények szakemberei minősítették a kiválasztott körzetekben lakó családokat »cigánynak« vagy »nem cigánynak«. Már a minősítést végzők beosztása, a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok is érthetővé teszik, hogy ez a kiválasztás az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat fogja nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, míg az ilyen szempontból nem problematikus családokat, azokat, amelyek »olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok«, alul fogja reprezentálni.”

5.2.1 A *Ladányi–Szelényi* szerzőpáros – úgy tűnik – megfeledezett a bizonyítandó állításról. Tézisük ugyanis az, hogy a KSH és a Szociológiai Intézet cigányfelvételének adatai *azért különböznek egymástól*, mert a KSH és a Szociológiai Intézet kérdezőbiztosai más-más információkra támaszkodva minősítették cigánynak, illetve nem cigánynak a vizsgálat alanyait. Kritikájukban ugyanakkor egyedül a Szociológiai Intézet információforrásait taglalják, egyetlen szót sem ejtenek a másik oldalról: a KSH kérdezőbiztosairól. Márpedig ha igaz az, hogy a Szociológiai Intézet információforrásai elmaraszthatók a magasabb státusú cigány családok szisztematikus alulreprezentálásának vétkében, akkor a két vizsgálat belső szerkezeti különbségeinek magyarázatához azt is be kellene látniuk, hogy a KSH kérdezőbiztosai nem követtek el hasonló torzításokat. A bizonyítást természetesen nem tekintjük a magunk feladatának.

5.2.2 Szót kell ejtenünk az állításnak arról a részéről is, miszerint a meghíúsulások helytelen korrekciója csak „*valamelyes*” torzítást eredményezett volna a

³⁵ Az állítás tárgyi tévedést tartalmaz, hiszen – mint *Kertesi* tanulmányából kiderül (*Kertesi*: Két cigányvizsgálat... i. m.) – a KSH egyáltalán nem pótolta a meghíúsulásokat, hanem átsúlyozással korrigálta a meghíúsulásoknak betudható torzítást.

KSH adatfelvételében. Az 5.2 pont elején idézett hosszabb passzus azt sugallja, hogy ennek a torzításnak a mértéke jelentéktelen. Hogy miért gondolják ezt kritikusaink, az az ő titkuk. Egyetlen bizonyítékot nem hoznak fel állításuk alátámasztására. Az alábbiakban – ezzel szemben – empirikus adatok felhasználásával bemutatjuk, hogy a szóban forgó torzítás mértéke *igen nagy*: nagyságrendjét tekintve *legalább* akkora, *mintha* az eredeti – meghíúsulások által még torzítatlan – cigány almintába tévedésből 14 százaléknyi – véletlenszerűen kiválasztott – nem cigány háztartás is belekeveredett volna a cigány háztartások közé.

A KSH adatfelvételének alapmintájában 26 604 háztartás szerepelt. A kikérdezés 22 418³⁶ háztartás esetében bizonyult sikeresnek, a meghíúsult kikérdezések száma 4186 volt. (A meghíúsulási arány tehát: 15,7 százalék.) A 22 418 háztartásból 755 háztartást minősítettek a kérdezőbiztosok cigány háztartásnak, 21 444 háztartást nem cigány háztartásnak, a fennmaradó 219 háztartás esetében pedig nem tudták eldönteni, hová sorolják a megkérdezetteket. Végezzünk el egy egyszerű gondolat kísérletet! Vetítsük a $755/22\ 418=3,36$ százalékos arányt a meghíúsulásokra, vagyis feltételezzük, hogy a meghíúsulások között ugyanakkora arányt képviselnek a cigány háztartások, mint az összes kitöltött kérdőív között. A cigány háztartások körében ekkor a meghíúsulási arány természetesen ugyanannyi, mint a nem cigány háztartások körében: 15,7 százalék (ez esetben 141 cigány meghíúsulás esik összesen 896 fölkeresett cigány háztartásra).³⁷ Ennek a 141 háztartásnak az ismérveit egy olyan súlyozási eljárás próbálta a cigány rész minta tulajdonságaiban valahogy érvényesíteni, amely a súlyozás során két problémát igyekezett szimultán módon megoldani: 1. a sikeres kikérdezéseknek megfelelő lakásszám teljeskörűsítését az adott év lakott lakásainak nagyságrendjére (a népszámlálás, illetve az éves lakásmegszünések és lakásépítések adataira) támaszkodva. A súlyozás során itt a KSH 114 réteggel dolgozott, ahol is a rétegek a megyék, a települési nagyságkategóriák, a kiemelt városok, illetve a budapesti kerületek dimenzióit foglalták magukban. 2. A másik szempont az adott év továbbvezetett népességszámának megfelelő átsúlyozást volt hivatott biztosítani. (Ennél a korrekciónál a KSH 20 megye, 2 nem, illetve 16 korcsoport együttes halmazára – vagyis 640 csoportra – értelmezte a súlyokat.)

Hogy ellenérvünk világossá váljék, fontoljuk meg, hogy az 1-es számú korrekció egyetlen réteg esetében sem alkalmaz budapesti kerületnél, kiemelt városnál vagy megyei településnagyság-csoportnál mélyebb bontást, és a 2-es számú korrekció sem értelmezhető megyéknél mélyebb területi bontásban. Ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon elenyésző számban vannak olyan falvak, ahol a

³⁶ A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993. Budapest, KSH, 1994. A kiadvány minden adata ennek a 22 418 háztartásnak a megfigyelésére támaszkodik.

³⁷ Ez valószínűleg korrekt becslés a cigány meghíúsulásokra, hiszen az összehasonlítható adat az MTA cigányfelvételéből 16,4 százalék. (Kihagyva azokat a meghíúsulásokat, ahol a megkérdezettek éppen cigány mivoltukra hivatkozva tagadták meg a válaszadást. Ez az *eset* ugyanis elvileg sem fordulhatott elő a KSH felvételében.)

cigányság számszerű többséget alkot, továbbá azt, hogy az átsúlyozás aggregátumaiban bizonyára túlnyomó többségben vannak az olyan aggregátumok, ahol a cigányság elenyésző kisebbséget alkot – biztos, hogy 10 százalék alatt van –, akkor azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az erre a két szempontra alapozott átsúlyozási technika csak olyan mértékben képes figyelembe venni a cigány almintát 15,7 százalékos megghiúsulásait, mint amekkora súlyt képvisel átlagosan a cigányság az átsúlyozásnál alapul vett területi aggregátumokban. Ha azt mondjuk, hogy ez a súly 10 százalék, akkor ezt a mértéket bizonyosan durván eltúlozzuk. Ilyen arányok mellett is azt mondhatjuk: az átsúlyozás nagyjából olyan mértékben korigálja a 141 cigány háztartásnyi megghiúsulást, *mintha* a 141 cigány háztartást 14 véletlenszerűen kiválasztott *cigány* háztartással, illetve 727 véletlenszerűen kiválasztott *nem cigány* háztartással pótolta volna. Hogy ez az eljárás – 896 eredeti mintabeli esetszám mellett – végül is csak „valamelyest” torzítja-e el a KSH cigány almintájának tulajdonságait, annak megítélését az Olvasóra bizzuk.

5.2.3 Nem kevésbé bizonyítatlan a vitatott állítás másik fele sem: nevezetesen az, hogy a Szociológiai Intézet cigányfelvételében a mintavételt megelőző összeírások³⁸ során információforrásaink állítólag szisztematikusan figyelmen kívül hagyták a magasabb státusú cigány háztartásokat. Természetesen ahogyan bírálóink sem tudják állításukat bizonyítani, úgy mi sem vagyunk képesek ennek az ellenkezőjét minden kétséget kizáróan igazolni. Ennek ellenére talán mégsem lesz teljesen haszontalan, ha rövid utalások helyett a lehető legnagyobb pontossággal beszámolunk mintavételi algoritmusunknak erről a részéről.

3. *táblázatunkban* összefoglaltuk a körzet szintű összeírásoknál igénybe vett információforrásainkat. A felsorolt források egy része valóban a szegény cigányok címeit tartalmazza. Más források semlegesek vagy inkább „fölfelé torzítanak”. A szociális osztály, a gyámügyi nyilvántartás, a munkaügyi központ, a családszolgáltatók nyilvánvalóan az alacsony státusú népességre nézve rendelkeznek jó áttekintéssel. A bölcsődék, az óvodák, az általános iskolák, a védőnők, a gyermekorvosok, a körzeti orvosok, a lakásügyi nyilvántartások inkább semleges információforrásnak tekinthetők. A vállalkozói igazolványokat kezelő önkormányzati nyilvántartások, a cigány szervezetek, valamint a cigányzené-

³⁸ Az olvasók tájékoztatására itt elmondjuk, hogy többlépcsős, rétegzett mintavételi eljárást alkalmaztunk. Első lépésben kezelhető méretű kisebb területi egységekre bontottuk a városokat – Budapestet például városrendezési körzetekre, az egyéb, mintába bekerült városokat pedig önkormányzati választóközetekre –, majd előzetes információk (például a rendelkezésünkre álló iskolastatisztikai adatok) alapján – a cigány népesség *várható* sűrűségére való tekintettel, rétegeztük a falvakat és a városok kisebb területi egységeit. Második lépésben mintát vettünk a megfelelő rétegbe tartozó falvakból, illetve a városok kisebb területi egységeiből. Harmadik lépésben a mintába került körzeteken – falvakon, illetve a városokon belüli kisebb területi egységeken – belül, a 3. *táblázatban* felsorolt információforrásokra támaszkodva, teljes körű igénnyel megpróbáltuk összeírni az ott élő cigány háztartásokat. Negyedik lépésben pedig az így összeírt háztartásokból véletlen mintát vettünk. A mintavételi algoritmus részletes leírása megtalálható *Kertesi Gábor és Kézdi Gábor* könyvének 1. fejezetében. *Kertesi–Kézdi A cigány népesség... i. m.*)

szek országos listái pedig inkább – vagy egyebek között – a magasabb státusú cigány családokra, illetve személyekre terjednek ki. A kép tehát – a kutatási céljainknak megfelelő mérés pontosságát illetően – korántsem olyan rossz, mint ahogy azt *Ladányi* és *Szelényi* sugallja.³⁹

3. táblázat

A Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvételének mintakörzeteiben történő összeírások során igénybe vett információforrások listája

Információforrások

1. Polgármesteri hivatal, önkormányzat, körjegyzőség, jegyző
 - a: népszámszám-nyilvántartó
 - b: szociális osztály, gyámügyi osztály, segélyezési listák
 - c: lakástügyi nyilvántartók, lakás igénylések
 - d: ipari és kereskedelmi osztály
 - e: vállalkozói osztály (vállalkozói igazolványok)
 - f: cigányszóvivők
2. Helyi munkaügyi központ
3. Bölcsőde, óvoda, általános iskola, dolgozók iskolája
4. Védőnők, gyermekorvosok, körzeti orvosok
5. Családsegítők, nevelési tanácsadók, GYIVI, SZETA, öregek otthona
6. Cigány szervezetek (Phralipe, Lungo Drom stb.)
7. Cigányzenészek országos listája
8. Az összeírók rendelkezésére bocsátottuk az ország összes általános iskolájának a cigány gyerekek számára vonatkozó iskola szintű adatait, és megköveteltük, hogy az összeírás során nagyjából ennek megfelelő számban találjanak az adott településen, illetve kerületben általános iskolás gyerekeket.
9. Az összeírók esetenként házról házra járva végigkérdezték a szomszédokat.

Hivatkoznunk kell végezetül arra is, hogy a „Ki a cigány?” című cikk szerzői teljesen figyelmen kívül hagyják annak a kompatibilitási tesztnek az eredményeit (lásd: *Kertesi*: Két cigányvizsgálat... i. m., 97–107. o.), amelyben megvizsgáltuk, hogy a mintánkba bekerült cigány emberek iskolai végzettség szerinti eloszlása megfelel-e annak, amit a Művelődési és Köznevelési Minisztérium aggregált iskolastatisztikai időszora alapján várhatunk. Ez a roppant fontos teszt, amely mintegy húsz év kiáramlási adatai alapján ellenőrizte mintánkat, egyértelműen pozitív eredményre vezetett.⁴⁰ Ha tehát a mi eljárásunk elfogultnak tekinthető, akkor a húsz év *egymástól független* aggregált adatának alapjául szolgáló tanári, minősítéseket is pontosan ugyanolyan mértékben elfogultnak kell tekintenünk.

³⁹ Itt külön meg kell említenünk, hogy a legnehezebb kutatási terepen – Budapesten – budapesti instruktorunk (*Lengyel Gabriella*) szervezésével és irányításával olyan különlegesen hozzáértő és a kutatás céljainak elkötelezett összeírók-kérdezők (foglalkozásukat tekintve: az adott kerületben dolgozó szociális munkások) végezték el az összeírás feladatát, akik a kiválasztott Összeírási körzetekben az esetek jó részében végigjárták a körzet összes épületét, és a házfelügyelőktől, illetve az éppen otthon tartózkodó emberektől (főként nyugdíjasoktól) közvetlenül is gyűjtöttek információkat.

Összegzés

Kiindulópontunk az az állítás volt, hogy a *Ladányi János* és *Szelényi Iván* által felállított „lehetetlenségi tétel” – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely, logikai státusát tekintve, mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára érvényes. *Jánossy Ferenc* méréselméleti munkásságára támaszkodva beláttuk, hogy jól specifikált tudományos kérdésfeltevések esetén a kutató által világosan meghatározott megismerési célból többnyire egyértelműen levezethető a kutatás céljának megfelelő nagyságdefiníció és mérési eljárás. Azonos megismerési célokon belül lehetséges és szükséges is racionális vitát folytatni a választott mérési eljárás, illetve a kapott mérési eredmények helytálló voltáról. Röviden vázoltuk a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányvizsgálata során követett kutatási célunkat, és levezettük az ennek a megismerési célnak megfelelő definíciót és mérési eljárást. Beláttuk, hogy a Szociológiai Intézet adatfelvétele, illetve a vitapartnereink által hivatkozott adatfelvételek között mutatkozó eredmények eltéréseiből sem a cigány népességgel kapcsolatos kutatások elvi lehetetlensége, sem a Szociológiai Intézet adatainak elfogadhatatlansága nem következik. Kimutattuk, hogy a becslési eredmények eltérései a konkurens adatfelvételek metodológiai következetlenségeire és hibáira vezethetők vissza. Nevezetesen: vagy arra, hogy a szóban forgó adatfelvételek cigány almintájuk létrehozásakor – a mi adatfelvételünk-től eltérően – semmilyen kutatási célt nem tűztek ki maguk elé; vagy arra, hogy a mi kutatási céljainktól eltérő célt és mérési eljárást választottak; vagy arra, hogy alkalmazott mérési eljárásaik saját kutatási céljaiknak nem felelnek meg; vagy arra, hogy eredményeik nem állják ki a kutatási céljaik esetén jogosan megkövetelhető kompatibilitási tesztek próbáját; vagy pedig arra, hogy cigány almintáik megtervezése, illetve az adatfelvétel lebonyolítása során – a cigány alminta tulajdonságait érintő – statisztikai hibákat követtek el. Logikai és empirikus érvek segítségével részleteiben is megpróbáltuk cáfolni a saját adatfelvételünket érintő közvetlen bírálatokat.

A tanulmány végére érve, kilépve az eddigiekben vállalt semleges kutatói szerepből, szeretnék megfogalmazni egy értékítéletet a megismerési célokkal kapcsolatban. Ebben az írásban, méréselméleti fejtegetések kapcsán hangsúlyoztam, hogy a cigány népességet érintő társadalomtudományi kutatások során *számos különböző* megismerési célt fogalmazhatunk meg. Magam is megfogalmaztam hármat ezek közül. Így az a látszat keletkezhet, mintha azt gondolnám, hogy a megismerési célok megválasztását a kutató semmivel sem indokolható önkényes döntése – indoklásra nem szoruló „értékválasztása” – határozná meg. Én azonban nem így gondolom. Habár a kutató értékválasztásának nyilvánvalóan fontos szerepe van

⁴⁰ A kérdéses tesztet – valamennyi befejezett iskolai végzettségi kategóriára nézve – megismétli *Kertesi és Kézdi* hivatkozott könyvének 2.4 fejezete. [*Kertesi–Kézdi: A cigány népesség... i. m.*]

egy ilyen döntésben, és az valóban autonóm joga, hogy milyen értékek mellett kötelezi el magát, mégsem hiszem azt, hogy ilyen döntéseit ne kellene megindokolnia, vagy hogy ne lehetne a választott kutatási célok háttérében meghúzózó értékekről racionális diskurzust⁴¹ folytatnia.

A jelen tanulmány szerzője – mint azt megpróbálta megindokolni – a cigánysággal kapcsolatos kutatási célok közül, társadalmi horderejénél fogva, *kitüntetetten fontos célnak* tekinti az etnikai klasszifikációhoz tartozó előítélet és diszkrimináció nyomán keletkező társadalmi határvonal és e választóvonal két oldalára kerülő népességek összehasonlító vizsgálatát. Vajon egyet tudnak-e érteni vitapartnerünk velünk e megismerési cél kitüntetett fontosságában? Ha igen, hajlandók-e belátni, hogy az e megismerési célnak megfelelő és gyakorlatilag is kivitelezhető mérési eljárásról lehetséges és szükséges is racionális vitát folytatni? Én azt hiszem, álláspontjaink – legalábbis e tekintetben – nem állnak olyan távol egymástól. Van közös nevezőnk. Merjük hát fölvállalni!

⁴¹ Az értékítéletek primer volta egyáltalán nem jelenti azt, hogy magukat az értékítéleteket ne lehetne „az értelem ítélőszéke elé idézni”. Mivel ennél a nagyjelentőségű problémánál gyakori zavarok forrása a szociológián belül *Max Weber* – többnyire teljes mértékben félreértett – álláspontja, szeretnék itt néhány különösen fontos passzust *Webertől* idézni. Tolsztojra hivatkozva, *Max Weber* megállapítja ugyan, hogy „...a tudomány nem ad választ a számunkra egyedül fontos kérdésre: »Mit tegyünk? Hogyan éljünk?«, vagyis jelen problémánknál maradván, nem mondja meg, milyen értékítéleteket válasszunk, de rögtön hozzát teszi azt is: „A kérdés csak az, milyen értelemben »nem« ad választ, és hogy *nem nyújthat-e talán mégis valamit annak, aki helyesen teszi fel a kérdést?*” (*Max Weber*. A tudomány mint hivatás. 142. o. In: Állam, politika, tudomány. [A válogatást összeállította: *Kemény István és Varga István.*] [Kiemelés tőlem: *K. G.*], KJK, Budapest, 1970 [1917].) Mivel tudomásom szerint *Webernek* ez az álláspontja nem tekinthető széles körben ismertnek, legyen szabad itt a szerzőt tovább idéznem: „...annak, hogy gyakorlati értékelésekről [...] vitatkozzunk, csak a következő értelme lehet *a)* Azoknak a végső, belsőleg »következetes« érték-axiómáknak a kifejtése, amelyekből a szemben álló vélemények kiindulnak. Az ember nemcsak az ellenfelek, hanem a saját axiómáit illetően is elég gyakran téved [...] *b)* Azoknak a »következményeknek« a levezetése, amelyek az *értékelő* állásfoglalásra nézve folynak ilyen vagy olyan végső érték-axiómákból, amennyiben azokat, és csakis azokat, faktuális tényállások gyakorlati megítélésének alapjává tettük. [...] *c)* A tényszerű következmények tisztázása, ha valamilyen problémával szemben gyakorlatilag értékelő álláspontunkat gyakorlatilag érvényesítjük: 1. az elkerülhetetlenül felhasznált eszközök; és 2. a közvetlenül nem szándékolt, kiküszöbölhetetlen *mellékhatások* miatt. [...] Végül elképzelhető, hogy a vitában *d)* olyan új érték-axiómák és azokból folyó posztulátumok jelennek meg, amelyeket valamelyik gyakorlati posztulátum szószólója nem vett figyelembe, és amelyekkel kapcsolatban ezért nem foglalt volt állást, viszont saját posztulátumának kivitelezése amazokkal Összeütkezésbe kerül. [...] Az ilyen típusú értékelési viták tehát a legcsekélyebb mértékben sem »értelmetlenek«. Nagyon is megvan az értelmük éppen akkor – véleményem szerint csakis akkor -, ha céljaikait helyesen fogjuk fel.” (*Max Weber*: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In: Állam, politika, tudomány, i. m., 95–96. o. A fordítás néhány értelemzavaró fordulatát megváltoztattam. – *K. G.*) A fenti idézetekből kirajzolódó Weber-értelmezésre egvetyemi előadásai során *Bertalan László* hívta föl – sok más hallgató mellett – többek között az én figyelmemet is. (Lásd: *Bertalan László*: Előadások Max Weberről. *Bertalan László* egyetemi előadásainak a hallgatók által lejegyzett szövege. Közgazdasági Egyetem, 1979/60. tanév. Kézirat.)

Hivatkozott irodalom

- Bertalan László*: Előadások Max Weberről. Bertalan László egyetemi előadásainak a hallgatók által lejegyzett szövege. Közgazdasági Egyetem, 1979/60. tanév. Kézirat.
- A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993. Budapest, KSH, 1994.
- Havas Gábor–Kemény István*: Cigányvizsgálatok – mintavételi koncepció. Kézirat, Budapest, 1992.
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor*: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 1998. március.
- Háztartás Panel mintaelemszáma, 1992.
- Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
- Kertesi Gábor*: Két cigányvizsgálat {kritikai elemzés}. *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. sz.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor*: A cigány népesség Magyarországon (dokumentáció és adattár), sociotipo Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Ladányi János*: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996. 4. sz.
- Ladányi János–Szelényi Iván*: Ki a cigány? *Magyar Hírlap*, 1997. november 24.
1990. évi Népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest, KSH, 1993.
1990. évi Népszámlálás. Demográfiai adatok.
- Munkaerő-felmérés, 1993 (adattár). Budapest, KSH, 1994.
- Nagy Gyula*: Adatok a munkanélküliségről a Magyar Háztartás Panel alapján. *Munkaügyi Szemle*, 1994. 5. szám.
- Nagy Gyula*: Munkanélküliség. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1994. 5. kötet.
- Nagy Gyula–Sik Endre*: Munkanélküliség és munkanélküliek. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1. kötet, 1992.
- Nagy Gyula–Sik Endre*: Munkanélküliség. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok. 1996. 7. kötet.
- Nagy Gyula–Sik Endre*: Munkanélküliség. Magyar Háztartás Panel, Műhelytanulmányok, 1997. 8. kötet.
- Weber, Max*: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In: Állam, politika, tudomány. A válogatást összeállította: Kemény István és Varga István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- Weber, Max*: A tudomány mint hivatás. In: Állam, politika, tudomány. A válogatást összeállította: Kemény István és Varga István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.